

HZ. ÖMER DÖNEMİ

SOSYAL DEVLET UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

An Essay on the Practices of Social State During Caliph Omar

Hasan TANRIVERDİ*

Özet

Bu çalışmada, sosyal devlet sisteminin öngördüğü iktisadi düzenin temel ilkeleri bazında, Hz. Ömer'in getirdiği bazı iktisadi uygulamalar incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Sosyal devlet sistemi, başta 1961 ve 1982' anayasalarımız olmak üzere modern anayasaların çoğunda benimsenmiştir. Bu sistemin, ikinci Dünya savaşından sonra Dünya gündemine girdiği iktisat bilim adamları tarafından kabul edilmektedir. Oysa Hz. Ömer'in bazı iktisadi uygulamaları incelendiğinde görülmektedir ki, bu uygulamalar sosyal devlet sisteminin iktisadi anlayışını ilkeler bazında yansıtmaktadır. Bu da, hem hukuk tarihi hem de iktisat tarihi açısından üzerinde durulması ve takdir edilmesi gereken bir durumdur.

Anahtar Kelimeler

Sosyal Devlet, Sosyal Adalet, Sosyal Refah, İktisat, Hz. Ömer.

Giriş

Bu çalışmada asıl amacımız, sosyal devlet sisteminde öngörülen iktisadi düzenin temel ilkeleri bazında Hz.Ömer'in getirdiği bazı iktisadi uygulamaları incelemek ve değerlendirmektir.

İlk önce, başta 1961 ve 1982 anayasalarımız olmak üzere modern anayasaların çoğunda benimsenen "Sosyal Devlet Sistemi" hakkında genel bir bilgi verilecek. Bu bağlamda sosyal devlet sisteminin kısa bir tarihçesi ve bu sistemin öngördüğü iktisadi düzenin temel ilkeleri üzerinde durulacak. Daha sonra, İslamın ikinci halifesi olan Hz.Ömer'in kendi hilafeti döneminde getirdiği yeni bazı iktisadi uygulamalar, bu sistemin temel ilkeleri çerçevesinde ele alınıp inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Böylece on dört asır önce yaşanmış bir dönemde iktisat alanında getirilen bu yeni uygulamaların, günümüz iktisat bilimi kitaplarında ikinci dünya savaşından sonra dünya gündemine girdiği kabul edilen sosyal devlet sisteminin iktisadi anlayışını -sistem olarak değil- ilkeler bazında yansıttığı gerçeğine vurgu yapılmış ve dikkat çekilmiş olacaktır.

* Yrd.Doç.Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Abstract

This study is to analyze and evaluate some of the economic practices spearheaded by the Caliph Omar as part of his concept of social State. As professed by economics scholars, the phenomenon of social State has a secured place in most of the modern constitutional frameworks in the post World War II era, which is also the case in the 1961 and 1982 constitutions of modern Turkey.

Arguably, the case of Omar reflects some underlying economic principles in his practice of, what could be termed, "social State". This then constitutes an important point of attention for law/jurisprudence and economic history per se.

Key Words

Social State, economics, social welfare

I. Sosyal Devlet Sisteminin Kısa Tarihçesi ve Öngördüğü İktisadi Düzenin Temel İlkeleri

A. Kısa Tarihçesi

Doğası gereği yiyecek vb. ihtiyaçlarını temin etmek zorunda olan insanoğlu, tarihi boyunca hep iktisadi düşünce ile birlikte var olagelmiştir. Genel anlamda var olan bu iktisadi düşüncenin sistemli bir şekilde ele alınıp geliştirilmesi ve bilim niteliğini alabilmesi ancak on sekizinci yüzyılda olabilmektedir.¹

Genellikle Adam Smith (1723-1790), iktisatçılar tarafından iktisat biliminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Ancak yaklaşık olarak ondan dört yüz sene önce yazdığı mukaddimesinde iktisadi bilimsel bir metod denebilecek kadar mükemmel bir metoda ele alıp değerlendiren İbn Haldun'un bu çalışmalarını göz ardı etmemek gerektiği kanaatindeyim. İbn Haldun, iktisat ile ilgili bu görüşlerini sistemli bir şekilde ve müstakil bir kitapta dile getirmiş olsaydı en azından iktisat biliminin kurucuları arasında yer

¹ Bkz. Alkın Erdoğan, İktisat, Filiz Kitabevi Yay. İstanbul 1984. s.476. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Şakir Lebib, Tarihu'l-Fikri'l-İktisadi, er-Risale Yay. Beyrut. s.44 vd.

alacağı şüphesizdir.²

İnsanlık tarihi boyunca iktisadi alanda birey yarar ile kamu yararı çoğu zaman karşı karşıya gelebilmiştir. Bu durumlarda kamu yararını bireyin yararından üstün tutan ve dolayısıyla bireyin haklarına sınırlama ve özgürlüklerine kısıtlama getiren sosyal nitelikli bir iktisadi düşünceyi tarihin her aşamasında görmek mümkündür.

İlkel kabilelerde özel mülkiyetin çok sınırlı kabul edildiği ve buna karşın kamu mülkiyetinin ise geniş kapsamlı uygulandığı bilinmektedir. Yaklaşık olarak M.Ö.3200 tarihinde yaşamış olan Totem aşiretlerinde bunu görebiliriz.³

Eski Mısırlılarda özellikle M.Ö.323-30 arası dönemde kamu mülkiyetinin geniş bir şekilde uygulandığı görülmektedir. Özel mülkiyetin uygulandığı durumlarda da geniş kapsamlı yüksek vergilerin uygulandığı bir sistem getirilmiştir. Eski Mısırlılarda uygulanan bu sistem, devletin bütün iktisadi alanlara yönelik müdahale ve denetimini öngören iktisadi sistemin ilk nüvesini teşkil ettiği kabul edilmektedir.⁴

Eski Çin'de servetin çoğunluğunun bir azınlığın elinde bulunması durumunda üretimin zayıflayacağını ve bunu önlemek için servetin insanlar arasında dağıtılmasını öngören Konfüçyüs, iktisadi anlayışına sosyal bir nitelik kazandırdığı gibi, eski Yunanda da Eflatun, yargılama görevini yapan hakimlere ve ülkeyi savunma görevini yapan askeri personele özel mülkiyet hakkı tanımamıştır. Ancak iktisatçılar, Eflatun'un bu düşüncesindeki amacı iktisadi bir yarardan ziyade toplumda birliği sağlamak ve sınıflar arası çatışmaları önlemek olduğunu söylemişlerdir.⁵

İslam'dan önceki dinlerde de iktisadi düşüncenin sosyal yönünü ahlaki ilkeler bazında görmek mümkündür. Hıristiyanlık dininde, Yahudilik dinine oranla iktisadi alana müdahalenin daha az öngörüldüğü kabul edilmekle birlikte, hem Yahudilerde hem de Hıristiyanlarda kamu mülkiyetinin tercihen uygulandığı bazı dönemlerin var olduğu iktisat tarihçileri tarafından kabul edilmektedir.⁶

Ortaçağın son dönemlerinde Avrupa'da, feodalitenin merkezi devletlere dönüşmesi şeklinde oluşan siyasi gelişmeler yeni ihtiyaçları özellikle düzenli ordu kurma ihtiyacını beraberinde getir-

miştir. Bu ihtiyaçlar kamu harcamalarını genişletmiş ve kamu gelirlerinin önemini artırmıştır. O zamanın düşüncesine göre, iktisadi imkanlar ile altın eşanlı kabul edildiğinden "Altın biriktirme" iktisadın temel ilkesi kabul edilmiştir. Avrupa'da 15. yy.dan 18. yy.a kadar egemen olan bu dar açılı ticari zihniyete anlamını tam ifade eden kelimeyle "Merkantilizm" adı verilmiştir.⁷

Merkantilistlere göre devlet, sanayi, tarım ve ticaret başta olmak üzere bütün iktisadi alanlara müdahale edecektir, çünkü ulusal devleti siyasal amaçlarına ulaştıracak yol iktisadi güç olduğuna göre, devletin tüm ekonomik hayatı bu amacı gerçekleştirecek biçimde yönetmesi zorunludur.⁸

Merkantilist iktisat düşüncesine karşı, 18. yy.da Avrupa'da, iktisadi alanda tam bir serbesti sağlayacak liberal iktisadi bir yapı kurma çabaları kendini göstermiştir. Şunu unutmamak gerekir ki, 19. yy.da Batı Avrupa'da ekonomik hayat iki önemli olayın etkisiyle şekillenmiştir. Bunlardan biri İngiltere'de gerçekleşen sanayi devrimidir ki makineleşmeyi doğurmuştur, diğeri Fransız devrimidir ki ekonomik liberalizmi beraberinde getirmiştir.

Liberal devlet düzeni mülkiyet haklarını sınırlandıran tüm kısıtlamaları ve serbest rekabet ilkesinin önündeki tüm engelleri kaldırmıştır. Neticede, kapitalizmi belirleyen en önemli özelliklerden biri olan bireyin mutlak ekonomik özgürlüğünü sağlamıştır.⁹

Ancak gelişen sosyal hayat şunu göstermiştir ki, liberal ekonominin savunduğu liberalizm saf haliyle sadece kitaplarda kalmış, dayandığı ilkeler tam olarak gerçekleşememiş ve ekonomik hayatın dışında kalması gereken devlet de çoğu zaman ekonomik hayatta etkisini göstermiştir. Bilindiği gibi liberal ekonomi, ekonominin sosyal ve siyasal faktörlerin etkisi olmadan işlemlerini öngörmektedir, oysa zamanla sosyal ve siyasal faktörler ekonomik faktör karşısında gittikçe gelişen bir öncelik elde etmiştir.

Liberalizmin yerleştiği 19.yy. ve daha sonrasında gelişen sosyo-ekonomik koşullar, liberal devletin ekonomik hayata sosyal amaçlarla müdahalesini zorunlu kılmış ve bu müdahaleler ufak bir azınlığın çıkarı için değil, liberal ekonominin gelişmesi sonucu ortaya çıkan bazı durumlardan zarar gören geniş bir kitleyi korumak için yapılmıştır. Bu durum, liberal ekonominin öngördüğü devlet anlayışının gelişen sosyo-ekonomik koşulların meydana getirdiği yeni ihtiyaçlara cevap veremediğini ve devletin görevinin ne olduğunun yeniden saptanması ve değer-

² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Neşet Muhammed Ali, el-Fikru'l-İktisadi fi Mukaddimeti İbni Haldun, Daru'l-Kutubi'l-Misriye yay. Kahire, s.5

³ Bkz. Mutevelli Abdulhamit, el-Veciz fin'Nazariyati ve'l-Enzimatî's-Siyasiye, Darul-Maarif yay. 1959. s.147 vd.

⁴ Bkz. Bedevi Servet, en-Nuzumu's-Siyasiye Daru'n-Nahdati'l-Arabiye, yay. Kahire. s.474

⁵ Bkz. Bedevi Servet, a.g.e. s.26 ve 49. Mutevelli Abdulhamit, a.g.e. s.149.

⁶ Geniş bilgi için Bkz. Şakir Lebib, Tarihu'l-Fikri'l-İktisadi, er-Risale yay. Beyrut. s.47 vd.

⁷ Bkz. Alkın Erdoğan İktisat, Filiz Kitabevi Yay. İstanbul, s.474

⁸ Bkz. Lipson Leslie. Politika Biliminin Temel Sorunları, Çev. T.Karamustafaoğlu, Ankara 1975. s.207 vd.

⁹ Bkz. Göze Ayferi, Liberal, Marxiste Faşist ve Sosyal Devlet, Beta Yay. İstanbul 1985. s.9 vd.

lendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Özellikle ikinci dünya savaşından sonra, savaşın meydana getirdiği sıkıntıları ve olumsuz sonuçlarını gidermek için girişilen faaliyetler, devletin sürekli ve zincirleme tedbirler alınmasını ve ekonomik hayata müdahalede bulunmasını zorunlu kılmıştır. Savaş sonrasında liberal devlet yeni görevler yüklenerek yeni bir döneme girmiştir. Devletin bu dönemde giriştiği faaliyetler ve ekonomik hayata yaptığı müdahaleler, savaş öncesi liberal devlet anlayışıyla bağdaşmayacak faaliyet ve müdahalelerdir.

Bunun sonucunda, özgürlüklerin kullanılmasına seyirci kalan "Jandarma Devlet", yerini kamu lehine ekonomik hayata müdahale eden "Sosyal Devlet" e bırakmıştır.¹⁰

B. Sosyal Devlet Sisteminin Öngördüğü İktisadi Düzenin Temel İlkeleri

İktisadi açıdan sosyal devleti "kamu lehine iktisadi alana müdahale eden devlet" diye tanımlayabiliriz. Geçici ve istisnai bazı durumlarda iktisadi alana müdahale eden liberal devletin yerine geçen sosyal devlet, gerekli gördüğü yerlerde sürekli ve bir plan ve program dahilinde müdahalede bulunmayı öngörmektedir.

Sosyal devlet sisteminin öngördüğü iktisadi düzenin temel ilkelerini şöyle sıralamak mümkündür.

1. Özel mülkiyet vardır ama kamu yararı ile sınırlıdır.

Bu ilke, 1961 anayasasında (md.36/1,2,3) ve 1982 anayasasında (md.35/1,2,3) açıkça yer aldığı gibi, sosyal devlet sistemini benimseyen diğer modern anayasalarda da yer almıştır.¹¹

Kamu yararı nedeniyle özel mülkiyete getirilen sınırlamalar şunlardır.

- a) Mülk edinme hakkına getirilen sınırlama.
- b) Mülkiyet hakkını kullanma yetkisine getirilen sınırlama.
- c) Mülkiyet hakkını sona erdirme (Kamulaştırma).

Anayasa mahkemesi ilk iki sınırlamayı "Kamu yararına aykırı durumları önleyici sınırlar koyabilme" olarak nitelendirirken, kamulaştırma için "Bu, mülkiyet hakkının özüne dokunan ve onu ortadan kaldıran bir işlemdir." diye yorumda bulunmuştur.¹²

2. İktisadi açıdan sosyal refah sağlanmalıdır.

Çağdaş sosyal devlet, toplumun sosyo-ekonomik

ihtiyaçlarını en mükemmel biçimde karşılama görevini yüklemiştir. Sosyal refahı gerçekleştirecek olan bu görevini yerine getirebilmesi için, her şeyden önce şunları yapması gerektiği kabul edilmiştir.

a) Yoksulluğu ortadan kaldırmak.

Yoksulluğu, tedavi edilmesi zorunlu olan sosyal bir yara olarak kabul eden sosyal devlet, bunun için gerekli müesseselerin kurulmasını öngörür. Sosyal adaleti gerçekleştirmeyi hedef edinen sosyal devlet sistemi, sosyal hizmetler ve sosyal müesseselerin organize edilmiş olduğu bir sistemdir.¹³

b) Ulusal gelirin adil dağılımını gerçekleştirmek.

Ulusal gelir dağılımındaki büyük eşitsizlikleri azaltarak sosyal adaleti sağlamak sosyal devletin hedeflerinden birisidir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, sosyal devletin amacı toplumda ekonomik eşitliği sağlamak değildir. Bunun yerine, ekonomik eşitsizliklerin toplum hayatını dengesiz ve kişi hayatını da yaşanmaz bir duruma sokmasına engel olabilmektir. Sosyal devlet sisteminin dengelemek istediği bu olumsuz durumu, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı Genel Sekreterliği, hazırladığı raporunda şöyle dile getirmektedir: "Gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmasını engelleyen unsurlardan biri de, gelirin nüfusun nisbeten küçük bir kısmının elinde toplanmasıdır."¹⁴

Sosyal devlet sisteminin iktisadi ilkeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde görülmektedir ki, bu sistemde liberal devlet sisteminin temel ilkeleri korunmaktadır. Ancak bu sistem, liberal devlet sistemindeki bazı olumsuz sonuçları bertaraf etmek için sosyalist devlet sistemi gibi -özel mülkiyeti ortadan kaldırarak- sistemi temelden değiştirmemektedir, sadece kamu aleyhine olan durumları önlemek için planlı ve programlı bir şekilde iktisadi alana müdahale etme hakkını devlete vermektedir.

II. Hz.Ömer'in Sosyal Devlet Sisteminin İktisadi Anlayışını Yansıtan Bazı Uygulamaları

İlk önce şunu belirtmek gerekir ki, on dört asır önce yaşanmış bir dönemde, çağımızın sosyal devlet sisteminin planlı iktisadi düzenini aramak yanlıştır. Ancak, bu sistemin öngördüğü iktisadi düzenin temel ilkeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde ortaya çıkan iktisadi anlayışı, Hz.Ömer'in bazı uygulamalarında görmek mümkündür. Bu durumu açıkça gösterebilmek için, sosyal devlet sisteminin iktisatla ilgili

¹⁰ Bkz. Göze Ayferi, a.g.e. s.126 vd.

¹¹ 1947 İtalyan Anayasası (md.42/2,3) ve 1949 Federal Alman Anayasası (md.14/1,2) gibi.

¹² Bkz. Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi, sayı 14. s.135,136-265, 266 vd.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Başçı Emel, Sosyal Refah Hizmetleri Değerlendirme Araştırması, T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, Ankara 1968. s.2,

¹⁴ Kalkınma İçin Yeni Bir Ticaret Politikasına Doğru, Birleşmiş Milletler Tic. ve Kalk. Konf. Gen. Sekr. Raporu, Çev. Erden Öney, Ankara 1973. s. 148 vd.

temel ilkelerini birer başlık yapıp her bir başlık altında ona uyan uygulamaları yazıp değerlendireceğiz.

A. "Özel Mülkiyet Vardır ama Kamu Yararı ile Sınırlıdır" İlkesine Uyan Uygulamalar

Daha önce açıklandığı gibi, sosyal devlet sisteminde kamu yararı lehine özel mülkiyete getirilen sınırlama, bazen "mülk edinme hakkına getirilen sınırlama", bazen "mülkiyet hakkını kullanma yetkisine getirilen sınırlama" ve bazen de "kamulaştırma" şeklinde olmaktadır. Şimdi, Hz.Ömer'in bunlara uyan uygulamalarını ayrı ayrı ele alıp değerlendirelim.

1. Hz.Ömer, ihya edilmemiş ve dolayısıyla kimşenin özel mülkiyetine girmemiş olan rebeze adındaki araziye mer'a olarak kamuya tahsis etmiştir.¹⁵

Bu mer'a'ya bakmak için Hüney'i görevlendirmiş ve onu görevlendirildiğinde kendisine şunları söylemiştir: "Ey Hüney! İnsanlara haksızlıktan uzak dur; mazlumun duasından sakın; çünkü o kabul olunur. Az sayıda deve ve koyun sahiplerini mer'a'ya sokabilirsin. Ancak İbn Affan ve İbn Avf'ın sürülerini (mer'a'ya) bırakma! Çünkü o ikisinin hayvanları helak olursa, onlar hurmalıklara ve ekili topraklara dönebilirler. Fakat şu (malı az olan) miskin hayvanları ölürse (bana gelip) "Ey müminlerin emiri" diye feryad eder. Benim için ona ot vermek, altın ve gümüş vermektense daha kolay değil midir?"¹⁶

Hz.Ömer, bu araziye mer'a olarak beytülmale ait hayvanlara tahsis ettiğinde, mülk edinme hakkı açısından herkese açık olan ölü bir araziye kamu mülkiyetine almıştır ve dolayısıyla kamu lehine mülk edinme hakkına bir sınırlama getirmiş olmaktadır. Ayrıca, görevliye verdiği talimattan da şu sonuçları çıkarabiliriz:

a. Hz.Ömer, söz konusu araziye mer'a olarak beytülmale ait hayvanlara tahsis etmekle beraber, istisnai olarak da yoksul ve az gelirli kimselerin bu mer'adan faydalanmalarına göz yummasını görevlendirdiği Hüney'den istemiştir, çünkü onlar zor durumda kalırlarsa ondan yardım isteyeceklerdir. Aslında Hz.Ömer bu cümleleriyle, onların zor durumda kaldıklarında devletten yardım isteme haklarının da olduğunu kabul etmiş olmaktadır.

b. Ayrıca, kendisi için en kolay yolu seçtiğini dile getirerek, devletin bu durumdaki insanlara yardım etmekle mükellef olduğunu da kabul etmiş olmaktadır.

2. Hz.Ömer dönemine kadar kişiler, ölü araziye ya fiilen işleterek ihya etmiş olurlardı ya da etrafını taşlarla çevirerek başkalarına karşı öncelik hakkını

elde ederlerdi. Bu ikinci işleme "Tahcir" adı verilmiştir. Hz.Ömer, bazı insanların tahcirde buldukları arazileri yıllarca işletmeden bıraktıklarını ve dolayısıyla tahciri sadece araziye el koyma aracı olarak kullanıp istismar ettiklerini görünce, tahcir işlemiyle elde edilen öncelik hakkını üç yıl ile sınırlandırmıştır. Yani tahcirde bulunan kişi, araziye üç yıla kadar işletmezse öncelik hakkını kaybedecek ve başkası o araziye ihya ederek mülkiyetine geçirebilecektir. Bu "üç yıl ile sınırlama" prensibi, Mecelle'de (md.1279) aynen kabul edilmiştir.¹⁷

İhyadan amaç, ölü arazileri ekonomiye kazandırmaktır. Tahcir edilip de işletilmeyen arazilerde bu amacın gerçekleşmediğini ve istismara sebep olduğunu gören Hz.Ömer, onun dönemine kadar tahcir edene süresiz olarak tanınan mülk edinme hakkına sınırlama getirmiştir

3. Hz.Ömer, Mescid-i Haram'ın cemaate dar geldiğini görünce onu genişletme gereği duymuştur ve bunun üzerine, cami'in etrafındaki evleri satın almak istemiştir. Ancak bazı ev sahipleri evlerini satmak istemeyince, Hz.Ömer zorla satın alma yoluna gitmiş, paralarını da istedikleri zaman almak üzere beytülmalde bırakmış ve böylece camiyi genişletmiştir.¹⁸

Burada yapılan işlem, devlet tarafından yapılan ve kamu yararı nedeniyle özel mülkiyeti ortadan kaldıran bir "kamulaştırma" işleminden başka bir şey değildir.

4. Hz.Ömer, Medine yakınında bulunan Samağ ve Samal adında iki arazisini ve Hayber'de bir arazisini kamu yararına vakfetmiştir. Bu durumda Hz.Ömer, kendi özel malını kamuya tahsis etmiş olmaktadır. Bu tür mallarda intifa hakkının kamuya ait olduğunda hiç ihtilaf yoktur. Ancak, mülkiyetin kamuya geçip geçmediği konusunda fıkıh alimleri arasında ihtilaf vardır. Çoğunluğa göre (cumhur), mülkiyet de kamuya ait olmaktadır. Buna karşılık, bazılarına göre (İmam Malik gibi), mülkiyet yine vakfeden kişide kalmaktadır, fakat onda artık tasarrufta bulunamaz; yani onu satamaz ve bağışlayamaz.¹⁹

Cumhura göre vakıf işlemi, kişinin kendi özel mülkiyetine yönelik bir iradi kamulaştırma işlemi iken, İmam Malik'e göre; kamu yararı lehine kişinin kendi mülkiyet hakkını kullanma yetkisine getirdiği

¹⁵ Bkz. İbn Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Daru Sadır Yay. Beyrut 1965. c.2. s.526

¹⁵ Bkz. İbn Esir, el-Kamil fi't-Tarih, Daru Sadır Yay. Beyrut 1965. c.2. s.526

¹⁶ Bkz. İbn Sellam Kasım el-Hafız Ebu Ubeyd, el-Emval, Tahkik: Muhammed Hamid el-Faki, el-Mektebetu't-Ticariye Yay. Kahire s.298,299

¹⁷ Bkz. Ali Haydar, Durarü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkam, Arapça: Fehmi el-Muhami, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye Yay. Beyrut 1991. c.3. s.301, 302

¹⁸ Hz.Ömer, H.17 yılında umre münasebetiyle Mekke'ye gittiğinde bu genişletme işini yapmış ve orada yirmi gün kalmıştır. Bkz. İbn Esir, a.g.e. c.2 s.537. Ayrıca bkz. Şibli Muhammed Mustafa, el-Madhel fi't-Tarif bi'l-Fikih-İslami ve Kavaidi'l-Mülkiye, Daru't-Telif Yay. Kahire s.205 vd.

¹⁹ Bkz. el-Kasani Alaaddin, Bedai'u's-Sanayi', Cemaliye Matb.Yay. Beyrut. c.6 s.221. İbn Kudame Abdullah, el-Muğni, el-İmam Matb. Yay. Mısır c.5 s.492. Hallaf Abdülvahab, Ahkamu'l-Vakf, en-Nasr Matb.Yay, Beyrut s.6

bir sınırlama işlemi olmaktadır.

Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Hz. Ömer bu işlemi hilafeti döneminde değil Hz. peygamber hattatı iken yapmıştır.

B. "İktisadi Açından Sosyal Refah Sağlanma- İldır" İlkesine Uyan Uygulamalar

Yoksullukla mücadele ve toplumdaki gelirin adil dağılımını sağlamaya yönelik uygulamalar bu ilkeye uyan uygulamalardır. Şimdi bu uygulamaları ayrı ayrı ele alıp değerlendirelim.

1. İslamın esaslarından biri olan zekat müessesesi, mali bir ibadet olarak kabul edilmiştir. Hz. peygamber, zekatın yoksullara verilmek üzere zenginlerden alınacağını açıkça beyan etmiştir.²⁰ Zekatın, bu özelliğiyle hem yoksullukla mücadele hem de toplumda adil bir gelir dağılımının sağlanmasında etkin bir konumda olacağı muhakkaktır.

Hz. Ömer'in, zekatın bu konumunu güçlendirecek ve geliştirecek iki önemli uygulaması olmuştur.

a) Hz. Ömer, devlet eliyle toplattığı zekatları yoksullara verirken onların günlük, aylık ve hatta yıllık ihtiyaçlarını temin edecek şekilde değil, onları ömür boyu yoksulluktan kurtaracak ve ellerinde bir sermaye oluşturacak şekilde vermiştir. Bu uygulamasıyla özellikle yoksulluğu ortadan kaldırmayı amaçladığını şu sözleriyle dile getirmiştir: "(yoksullara zekatı) verirken (onları) zenginleştirin."

b) Kur'an-ı Kerim zekat müstahaklarını sayarken, ilk sırada yoksulları ve daha sonra diğer ihtiyaç sahiplerini zikretmekle birlikte, aralarında "müellefe-i kulub" (kalpleri İslama ısındırılmak istenen kişiler) u da saymaktadır. (Bkz. Tevbe:60)

Kendilerine zekat verilen bu grubun içerisinde Müslümanlar olduğu gibi gayr-i Müslimler de vardır. Müslümanlarına zekat vermekle onların inançlarını güçlendirme amaçlanırken, gayr-i Müslimlerine zekat vermekle de hem Müslüman olmalarını sağlama hem de bazıları için söz konusudur- onların kötülük ve zararlarından korunma amaçlanmıştır.²¹

Belirtilen bu amaçlarla yapılan müellefe-i kuluba zekat verme işi, Hz. Ebubekir döneminde de devam etmiştir. Hz. Ömer, bu uygulamaya Hz. Ebubekir döneminde karşı çıkmış, kendi döneminde buna tümüyle son verip şöyle demiştir: "Biz müslüman olsun diye kimseye bir şey vermeyiz, isteyen mümin isteyen kafir olsun."²²

Müellefe-i kulub adından anlaşıldığı gibi, müşrikle-

re nazaran zayıf durumda olan müslümanları güçlendirmek için bu insanlara zekat verilmiştir. Hz. Ömer, şartların değiştiğini ve artık böyle bir şeye ihtiyaç kalmadığını görünce bu uygulamaya son vermiştir.²³

Hz. Ömer'in bu yeni içtihat ve uygulamasından şu iki önemli noktaya varılması gerektiği kanaatindeyim;

Birincisi: İslam dininde iktisadi afanda önemli bir yeri olan ve yoksullara verilerek toplumda sosyal adaleti sağlama görevini ifa eden zekatın, şartlar gereği belirli bazı amaçlarla -cüz'i bile olsa- bu görevin dışında bazı alanlarda kullanılsa bile, bu şartlar değişir değişmez hemen bu kullanıma son verilip asıl alanında kullanılması gerektiğidir. Bu da Hz. Ömer'in zekatın sosyo-ekonomik fonksiyonu olan yoksullukla mücadele konusuna ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

İkincisi: İnsanlara ne maddi ne de manevi herhangi bir baskı kurmadan, onları herhangi bir inancı seçme konusunda özgür bırakma gereğidir. Nitekim Hz. Ömer'in müellefe-i kulub için kullandığı "İsteyen mümin isteyen kafir olsun" cümlesi, inanç özgürlüğünü açık ve kesin bir şekilde ifade eden Kehf:29 ayetinden aynen iktibas edilmiş bir cümledir.

2. Hz. Ömer döneminde Mısır ve Irak savaş sonucunda fethedilince, savaşçılar bu memleketlerin arazilerini ganimet kabul edip kendi aralarında paylaşmalarını istediler, çünkü Hz. Peygamber de savaş sonucunda fethedilen Hayber arazilerini savaşçılar arasında paylaşmıştı. Hz. Ömer de başta, bu arazilerin paylaşılmasından yanayken, bazı sahibilerin karşı çıkışları ve uyarıları sonucu bundan vazgeçmiş ve arazileri eski sahiplerinin elinde bırakıp vergiye(haraç) tabi tutmuştur. Özellikle Muaz Bin Cebel'in şu sözleri onu çok etkilediği anlaşılmaktadır: "Allaha yemin ederim, paylaştırsan istemediğin bir durum ortaya çıkacaktır, çünkü o durumda çok büyük bir servet bir grup insanın eline geçecek ve onlar da gidince o servet bir erkek veya bir kadına kalacaktır.... Herkesi kapsayacak bir çözüme bak."²⁴ Bunun üzerine Hz. Ömer, Hayber'deki uygulamadan farklı bir uygulamaya gidip, hem Muaz'ın dile getirdiği olumsuz durumu önlemiş hem de kamu yararına kullanılmak üzere devlet bütçesine aktarılacak büyük bir gelir temin etmiştir.

²³ Hz. Osman ve Hz. Ali de Hz. Ömer'e uyararak, müellefe-i kulub adı altında zekat isteyen kişilere zekat vermemişlerdir. Buna binaen, müellefe-i kuluba zekat verme hükmünün devam edip etmediği konusunda İslam hukukçuları arasında ihtilaf olmuştur; cumhura göre, Tevbe: 41 ayetinin hükmü bakidir ve gerektiğinde bu kısıma giren insanlara her zaman zekat verilebilir. Hanefiler ve İmam Malik ise, İslamın güçlenip yayılmasıyla birlikte artık müellefe-i kuluba zekatın verilmeyeceği ve dolayısıyla zekat alan sınıfların sekiz değil yedi olduğunu dile getirmişlerdir. Bkz. Zuhayli Vehbe, a.g.e., c. 2. s. 872

²⁴ Bkz. İbn Sellam, a.g.e., s.59

²⁰ Bkz. eş-Şevkani Muhammed, Neylu'l-Evtar Şerhu Muntaka'l-Ahbar, Mustafa el-Babi el-Halebi Mat.Yay. Kahire c.4 s.123

²¹ Bkz. Zuhayli Vehbe, el-Fikhu'l-İslami ve Edilletuh, Darul-Fikr Yay, (üçüncü baskı). Şam 1989. c.2. s.871

²² Bkz. el-Kasani, a.g.e. c.2 s.45. Zuhayli Vehbe, a.g.e., c.2. s.871

Kanaatimce burada üzerinde durulması gereken nokta şudur: Muaz'ın dile getirdiği olumsuz durum, şimdiki tabirle "Toplumdaki gelirin adaletsiz bir şekilde dağılımı"ndan başka bir şey değildir. Ayrıca Muaz'ın, bu durumu Hz.Ömer'e hitaben "sevmediğin bir durum" olarak nitelendirmesi çok dikkat çekicidir, çünkü bu cümle Hz.Ömer'in bu konudaki titizliğinin sahabe tarafından bilindiğini göstermektedir.

3. Hz.peygamber, Zübeyir'e "Salit" adında bir araziye ve Bilal bin Haris'e de "Akik" adında bir araziye verdiği gibi, bazı sahipsiz arazileri işletip yararlanmaları için diğer bazı sahabilere de vermiştir.²⁵ Bu işleme "İkta" adı verilmiştir.

Hz.Ömer halife olunca bu ikta'ları da gözden geçirmiştir. İkta'dan amacın işletilmeyen ve dolayısıyla yararlanılmayan arazilerin işletilip iktisadi alana aktif olarak alınmalarını sağlamak olduğunu düşünen Hz.Ömer, bazı kişilerin kendilerine verilen büyük ve geniş arazilerin sadece bir kısmını işlettiklerini görünce, işletemedikleri kısmı onlardan geri almış ve diğer ihtiyaç sahiplerine dağıtmıştır.²⁶

Burada Hz.Ömer'in, iktisadi açıdan sosyal refahın sağlanması amacıyla kamu yararına ne kadar önem verdiği görülmektedir. Ayrıca Hz.Ömer'in, peygamberin yaptığı bir işlemi değerlendirirken de, o işlemin şeklini değil özünü ve amacını dikkate alarak değerlendirdiği de açıkça görülmektedir.

4. Hz.Ömer, hilafetinin ilk yıllarında sadece süt dönemini aşmış çocuklar için ailelerine yardımda bulunurken, daha sonraları yeni doğan bütün çocuklar için ailelerine yardımda bulunmuştur.²⁷ Ayrıca Hz.Ömer, kimsesiz ve yaşlı insanlara da sahip çıkmış, onların geçimini sağlayacak derecede beytülmalden maaş bağlamış ve bu konuda Müslimgayrı Müslim ayrımı da yapmamıştır. Bu durumu Halife Ömer bin Abdulaziz, Basra valisine gün-

derdiği mektubunda şöyle dile getirmiştir: "Yaşlanıp zayıf düşen ve çalışamayacak durumda olan zimmilere sahip çık ve onlara beytülmalden maaş bağla. Çünkü şunu biliyorum ki; Emiru'l-Müminin Ömer (r.a.) kapılarda dilencilik yapan zimmi bir yaşlıyla karşılaşmış ve şöyle demiştir: "Eğer biz gençliğinde senden vergi almışsak ve yaşlılığında seni ortada bırakmışsak, sana karşı insafılı davranmamışızdır." ve sonra ona geçimini sağlayacak derecede beytülmalden maaş bağlamıştır."²⁸

Görüldüğü gibi, Ömer bin Abdulaziz bu konuda Hz.Ömer'i kendine örnek olarak kabul etmektedir.

Sonuç:

Çağımızda ideal devlet sistemi olarak kabul edilen ve modern anayasalarda yer alan "Sosyal Devlet Sistemi"nin öngördüğü iktisadi düzenin temel ilkelerini özü ve ruhu itibarıyla Hz.Ömer'in bu uygulamalarında görmek mümkündür. Çünkü bu uygulamalarda birey yararı ile kamu yararı karşı karşıya geldiğinde kamu yararı tercih edilmiş ve onun lehine iktisadi alana müdahale edilmiştir. Sosyal devlet sisteminin öngördüğü bütün sınırlama çeşitleriyle kamu lehine özel mülkiyete sınırlama getiren Hz.Ömer, iktisadi açıdan sosyal refahı sağlamak için yoksullukla mücadele etmiş ve toplumdaki gelirin adil bir şekilde dağılımını sağlamak için de bazı düzenlemelerde bulunmuştur. Elbette bu uygulama ve düzenlemelerden yola çıkarak o dönemde, sosyal devlet sisteminin öngördüğü iktisadi düzene benzer bir düzenden bahsetmek yanlıştır, çünkü bu düzeni sağlayacak ne bir plan ve program ne de bunu uygulayacak kurumlar mevcuttur. Ancak Hz.Ömer'in, kendi şartları çerçevesinde, çağdaş sosyal devlet sisteminin iktisadi anlayışını yansıtan bazı uygulamalarda bulunması da, hukuk tarihi açısından üzerinde durulması ve takdir edilmesi gereken bir durumdur.

²⁵ Bkz. el-Maverdi, Ali bin Muhammed, el-Ahkamu's-Sultaniye, el-Vatan Mat.Yay. Kahire s.181

²⁶ Bkz. el-Kareşi Yahya bin Adem. el-Haraç, Selefiye Mat.Yay. Kahire s.93. İbn Sellam., a.g.e., s.272, 275

²⁷ Bkz. el-Maverdi, a.g.e., s.191

²⁸ Bkz. İbn Sellam, a.g.e., s.46 vd.